

Muammer İskenderoğlu. *Molla Fenârî'de Tasavvuf Metafiziği: Misbâhu'l-Üns Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016. 133 sayfa. ISBN: 9786054925865.

Sema Özdemir*

Toplumların inşa ettiği medeniyetler, büyük oranda o toplumun ilim adamlarının ortaya koyduğu eserlere ve bu eserlerin toplum üzerindeki tesirine göre şekillenir. Başka bir ifadeyle bir toplumun okuduğu ve ilgi duyduğu eserlerin ya da merak ettiği düşünce alanlarının seviyesi, hakikatte o topluma ait ortak zihnin gelişmişlik ölçüsüne işaret eden önemli bir ipucudur. Bu bağlamda Türkiye'de nazari meseleler üzerine yapılan çalışmaların ve bu çalışmalara duyulan ilgideki artışın sevindirici olduğunu söylemek gerekir. Aynı şekilde tasavvuf düşüncesini esas alan çalışmalar da gün geçtikçe artış göstermekte, başta Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) olmak üzere bu alanda telifleri bulunan sûfilerin düşünceleriyle ilgili ayrıntılı eserler hazırlanmaktadır. Değerlendirmemize konu olan kitap da benzer bir merakın örneği olup nazari tasavvufun önde gelen isimlerinden Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431), Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) *Miftâhu'l-gayb*'ına yazdığı *Misbâhu'l-üns* adlı şerh üzerine yapılmış bir inceleme çalışmasıdır.

Eser önsöz, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Yazar önsözde kendisini bu çalışmayı yapmaya yönlendiren çeşitli saiklerden söz etmiş ve kitabın içeriği hakkında özet bir bilgi vermiş; giriş kısmını da Molla Fenârî'nin yetiştiği düşünce dünyası, hayatı, eserleri ve *Misbâhu'l-üns*'ün yöntemi ile kaynaklarına ayırmıştır. Birinci bölümde, önemli tartışma konularından biri olan *ilimler tasnifi* meselesinin sûfiler tarafından nasıl ele alındığından bahsetmiş ve bu ilimler arasındaki yerini ortaya koymak amacıyla *ilm-i ilâhî*nin konu, ilke ve meseleleri; ölçüt ve yöntemi ile temel kaideleri hakkında Molla Fenârî'nin görüşlerine yer vermiştir. İkinci bölümde ise *ilm-i ilâhî*nin konusu olması hasebiyle Mutlak Varlık, yani Cenâb-ı Hak, Hakk'ın birliği, zat, sıfat ve fiil isimlerinin Hakk'a nisbeti, mümkün varlıkların zuhuru ve varlık mertebelerini konu edinmiştir.

Kitap hakkında genel bir bilgi verdikten sonra, bölümlerin ayrıntılı bir biçimde tahlil edilmesine geçebiliriz. Önsözde eserin kaleme alınma sebeplerinden söz

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

edildiğini belirtmiştik. Yazar burada kendisini teşvik eden iki temel saikten bahseder: Bunlardan biri, felsefe, kelâm, tasavvuf ve diğer ilimlerin birbirinden ayrı ele alınmasını protesto etme arzusudur (5). Zira ona göre bu ilimlerin ayrıştırılması son derece yanlıştır. Dahası bütüncül bir ilim anlayışına sahip olmayan bir akademisyen, bu alanların hiçbirinde akademik bir çalışma ortaya koyamaz. Bütüncül bir anlayışa sahip olanlar ise bu dalların her birinde iddialı çalışmalar yapabilir. Nitekim Molla Fenârî'nin *Misbâhu'l-üns*'ünde tartıştığı konular bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Yazarı teşvik eden ikinci husus, Anadolu coğrafyasında yetiştiği halde Türkiye'de Molla Fenârî üzerine yapılan çalışmaların son derece az olması; bu büyük âlimin eserlerinin, yazarın ifadesiyle "komşu bir ülkede" daha çok ilgi görmesi, okutulması ve üzerine talikler yazılmasının ülkemiz akademisyenleri için bir utanç sebebi sayılmasıdır. Ancak İskenderoğlu yanlış anlaşılmaktan endişe ederek hemen belirtmek ister ki, kendisi bazı akademisyenlerin iddia ettiği gibi Osmanlı Devleti döneminde düşünce alanında keşfedilmeyi bekleyen gizli hazinelerin bulunduğu fikrinde de değildir (6).

Eserin önsözündeki bu düşünceler tümüyle haksız sayılmaz. Şüphesiz ilmî bir çalışma yaparken dikkatin yalnızca belirli bir alanda toplanması ve bu durumun meselenin kuşatıcı bir biçimde ele alınmasına mâni olması akademik çalışmaların en önemli çıkmazlarından birisidir. Ancak esefle belirtmek gerekir ki, yazarın bu hususu ifade ederken kullandığı üslup rahatsız edici olmaktan uzak değildir. Nitekim o, ilimlerin bir bütün olarak ele alınmayışını tenkit ederken, amacının "ülkemin sözde akademik camiasının at gözlüğü takmış anabilim dalı yapılanmasını protesto etmek" olduğunu belirtir (5). Yine Osmanlı döneminde keşfedilmeyi bekleyen hazineler bulunmadığını söylerken kendi düşüncesinde olmayan ilim adamlarını "sözde akademisyen" olmakla, hatta "geçimini sağlamak için bu düşünceyi pazarlamak"la suçlar. Sonrasında onlara "bu hazineleri keşfedip ilim dünyasına sunsunlar" diyerek meydan okur ve aynı suçlamayı üçüncü kez tekrar eder (6). Doğrusu kitabın henüz ilk sayfalarında akademik eleştiri usulüne uygun düşmeyen bu gibi cümlelerle karşılaşmak, okuyucuyu daha başlangıçta yoran ve eserin okunması hususunda duyulan şevki kısmen azaltan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitabın giriş kısmında, Molla Fenârî'nin yetiştiği düşünce dünyasının genel bir tasvirini vererek hayatı, eserleri ve *Misbâhu'l-üns*'ündeki şerh yönteminden bahsetmek amaçlanmıştır. Yazar bölüme Fenârî'nin, İslâm düşüncesinin, "klasik sonrası" da denilen "ikinci klasik" döneminde yaşadığını hatırlatarak başlar ve bu dönemde ilimlerin birbiriyle daha yoğun bir biçimde etkileşime girdiğini belirtir (9). Yine söz konusu disiplinlerin birbiriyle keşişen ve ayrışan noktalarının belirlenmesi ve buna bağlı olarak kime kelâmcı, kime filozof ve kime sûfi denilebileceği meselesi dönemin göze çarpan özelliklerinden biridir. Ona göre, bu konuda Seyyid Şerîf Cürçânî

(ö. 816/1413) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından yapılan tasnifler, suni ayrımlar içerir ve son derece problemlidir (10-11). İskenderoğlu söz konusu tasnifler hakkındaki ifadelerini birkaç cümleyle izah etse de, doğrusu özellikle bu bahislerle yeni karşılaşan bir okuyucu için meseleleri oldukça hızlı geçmiştir. Zira Cürcânî ve Gazzâlî hakkındaki bu eleştiriyi okuyan kişide, hemen ardından meselenin daha kapsamlı ve doyurucu bir şekilde ele alınacağı zannı oluşmakta, ancak buradaki acele geçiş, bahsin kısmen kapalı kalmasına sebep olmaktadır. Klasik sonrası dönemin ayırt edici bir başka özelliği teliften çok şerh ve haşiyelerin öne çıkmasıdır. Yazara göre, şerh ve haşiyeye yazımı on dokuzuncu ve yirminci asırlarda sıklıkla eleştirilse de, günümüzde hak ettiği kıymetin verilmeye başlanması sevindiricidir (12). Bu, oldukça yerinde ve haklı bir tespittir. Zira şerh ve haşiyeler meselelerin doğru anlaşılmasına sağladıkları katkı bir yana, zaman zaman neredeyse yeni bir eser kadar kuvvetli bir içeriğe sahip olarak karşımıza çıkabilmektedir. Diğer taraftan, eserin şerhinden önce yazılan mukaddimelerin de son derece kapsamlı ve nitelikli müstakil eserler olarak teşekkül ettiği düşünüldüğünde, şerh ve haşiyeye kültürünün geleceğimizde ne derece mühim bir yere sahip olduğunu söylemek kaçınılmazdır.

İskenderoğlu'na göre klasik sonrası dönemin üçüncü özelliği, farklı dersler için okutulabilecek çeşitli seviyelerde metinlerin ortaya çıkmış olmasıdır (12). Osmanlı medreselerinde okutulan dersler, sahip oldukları içerikleri bu döneme borçludur. Böylelikle o dönemde ortaya çıkan "Hindistan Okulu", "İsfahan Okulu" gibi okullara benzer olarak bir "Osmanlı Okulu"ndan bahsedenler de vardır (13). Yazar İbn Sînâ (ö. 428/1037), Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) ve İbnü'l-Arabî çizgisindeki felsefi, kelâmî ve tasavvufî düşünce tarafından temsil edilen bu okulun Osmanlı medreselerinde kabul görmesinde, ilk Osmanlı müderrisi Dâvûd-i Kayserî'nin (ö. 751/1350) ve ardından Molla Fenârî'nin önemli roller üstlendiğinin kabul edilebileceğini söyler. Ancak ona göre, İbnü'l-Arabî ekolüne mensup oldukları halde hem Kayserî'nin hem de Fenârî'nin medrese müfredâtına nazari tasavvuftan belli eserleri dâhil etmek gibi bir katkıları olmamıştır (15). Yazarın bu ifadeleri kitapta karşımıza sıklıkla çıkan, belirli ve sağlam bir esasa dayanmaksızın ortaya atılan iddialardan biridir. Nitekim o, bu isimlerin nasıl bir müfredât takip ettiğine dair bir kaynaktan söz etmediği gibi, hangi eserlerin okutulduğunu gösteren bir listeye de yer vermemiştir. Üstelik müfredâta dair yeterli belgenin bulunmaması, bu hususta nihai bir karara varmamıza zaten müsaade etmeyecektir.

İskenderoğlu, Osmanlı düşüncesinin nazari tasavvuftan bu derece mahrum kaldığına kanaat getirdikten sonra, yine hiçbir delil sunma gereği duymadan mantık ve felsefe için de aynı iddiayı ortaya atar ve bu ilimlerin medresede sadece birkaç eserle kendine yer bulabildiğini söyler (15). Ardından Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) eleştirilerinde de öne çıkan bir mesele olduğunu belirterek "medreselerde kelâmî ilimler

yerine fıkıhın tercih edildiği” hususunu hatırlatır. Ancak bu, kendisinin de belirttiği üzere Kanûnî sonrasına ait bir tespittir, dolayısıyla Osmanlı döneminin tamamına teşmil edilemez (14). Bu satırları okurken, meselenin nereye doğru evrileceğini merak etmemek mümkün değildir. Nitekim yazar bu cümlelerinin ardından Osmanlı medrese sisteminde, gerek kelâm, gerek felsefe, gerekse tasavvufun kendisine pek de yer bulamadığını belirtir. Hatta iddialarının dozunu daha da arttırarak, bir Osmanlı felsefesinden bile bahsetmenin mümkün olamayacağını, bu felsefenin özgün ve yaratıcı bir yönünün bulunmadığını ifade eder (15). Bir araştırmacının, diğerlerinden farklı bir görüşe sahip olması elbette mümkündür. Ancak İskenderoğlu’nun söylemlerine sağlam deliller getirmeden, ifadelerini kanıtlayan örnekler göstermeden, dolayısıyla herhangi bir akademik esasa dayanmaksızın alelacele ortaya koyduğu bu iddiaların okurda ani bir şaşkınlık duygusu meydana getirdiğini söylemek gerekir. Bu cümleler, yazarın akademik bir kaygı gütmeyeceği, objektif bir bakış açısından uzak olduğu ve şahsi kanaatlerini duygusal bir biçimde ifade ettiği intibamı uyandırmakta, bu da kitabın tesirini iyice zayıflatmaktadır.

Başlığına bakıldığında, giriş bölümünün vaat ettiği ile sundukları arasında bir uyumdan bahsetmek de mümkün değildir. Molla Fenârî’nin yetiştiği düşünce dünyasının sadece birkaç sayfayla âdeta geçirilerek anlatılması, okur için hayal kırıklığına sebep olmaktadır. Yazar Fenârî’nin yaşadığı dönemi anlatmayı değil, bu dönemin felsefi açıdan yetersizliğini ortaya koymayı amaçlamış gibi görünmekte, ancak bu hususta söyledikleri de duygusal birkaç cümleden öteye gitmemektedir. Dolayısıyla giriş kısmında ne Fenârî’nin yaşadığı dönemin sağlıklı bir tasvirini görmek ne de yazarın iddia ettiği yetersizliğin kapsamlı ve kuşatıcı bir tahlilini okumak mümkündür. Giriş bölümünün ikinci kısmında kısaca Fenârî’nin hayatı ve eserlerinden bahseden yazar, son olarak *Misbâhu’l-üns*’ün şerh yöntemini ve Fenârî’nin bu eserde kullandığı kaynakları ele alarak giriş kısmını tamamlar.

Yazar birinci bölüme başlarken, bu bölümde Konevî ve Fenârî’nin, tasavvuf metafiziğine giriş bağlamında ele aldıkları konulara dair yaklaşımlarını tasvir edeceğini belirtir. Bu amaçla da önce bu iki âlimin ilimler tasnifini inceleyerek tasavvuf metafiziğinin, yani *ilm-i ilâhî*’nin bu tasnifteki yerini ortaya koyacağını ve *ilm-i ilâhî* ile ilgili belli başlı meseleler hakkında bu iki âlimin görüşlerini betimleyeceğini ifade eder (23). İskenderoğlu ilk olarak “Tasavvufun İlimler Tasnîfi” diye bir başlık açar. Ardından “Sûfîlerin bütüncül ve tafsîlatlı bir ilimler tasnifinden bahsetmek mümkün müdür?” sorusuyla konuya giriş yapar ve sorunun cevabını İbnü’l-Arabî, Sadreddin Konevî ve Molla Fenârî üzerinden araştıracağını belirtir (23). Gerçekten de bu üç önemli ismin tasniflerini vererek okuyucunun genel resmi görmesini sağlar. Ancak okuyucu, başlangıçta sorulan soruya bir cevap bulamayacaktır. Zira

yazar bu tasnifleri aktarmış, fakat herhangi bir tahlil ve yorum yapmaksızın başlığı kapatmıştır. Zaten böyle kapsamlı bir soruyu cevaplamak için sadece tahkik dönemine ait bu üç sūfinin tasnifinden birkaç örnek vermek son derece yetersizdir. Bu konuda doğru bir tespite ulaşmak, hem diğer ilim dallarındaki âlimlerin hem de başka sūfilerin tasniflerini görmeyi zorunlu kılar. Nitekim Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), Kindî (ö. 252/866'dan sonra), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sinâ ve İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi âlimlerin tasnifleri meşhurdur. Yine yazarın metafizik anlamda medrese müfredâtına katkıda bulunmamakla itham ettiği Dâvûd-i Kayserî ve onun hocası Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) dahi ilimler tasnifi vardır. Üstelik bu konuda bir karara varmak için söz konusu tasnifler arasında sūfilerin tasniflerinin varsa farklı, özgün ya da eksik taraflarını ortaya koymak gerekir. Aksi takdirde bu soruya doğru bir cevap vermek mümkün değildir. Nitekim bu başlık, amacını yerine getiremeyecek ve yerini sessizce bir sonraki başlığa bırakacaktır.

Bölümün diğer başlıkları “İlm-i İlähî'nin Konu, İlke ve Meseleleri”, “İlm-i İlähî'nin Ölçütü ve Yöntemi”, “İlm-i İlähî'nin Temel Kâideleri” olarak belirlenmiş ve bu başlıklarda Fenârî'nin *Misbâhu'l-üns*'ünden konuyla ilgili bölümler aktarılmıştır. Burada ele alınan konular şüphesiz İslâm düşünce tarihinin en önemli meseleleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla bu hususlarda sadece sūfiler değil, diğer ilim dallarına mensup âlimler de görüş beyan etmişlerdir. Bu durumda konunun belli bir çerçeveye içinde ele alınmayıp sadece *Misbâhu'l-üns*'den ilgili kısımların aktarılması, okuyucunun meseleyi anlamasını zorlaştırmaktadır. Burada *ilm-i ilâhî*nin konu, ilke ve meselelerine geçilmeden önce; bu kavramlarla neyin kastedildiği, âlimlerin, bir bilgi bütünü için neden bu üç esas temel aldığı, bu esasların hepsini zorunlu görmeyenlerin ya da onlara yeni esaslar ekleyenlerin olup olmadığı gibi hususlarda okuyucunun kısaca bilgilendirilmesi gerekirdi. Yine Fenârî'nin konuyla ilgili beyanları, ancak sūfilerin *ilm-i ilâhî*nin bu üç esas üzerine bina edilmesini neden önemsediklerinin açıklanması ve tasavvufun bir ilim dalı olarak kabulüyle ilgili karşıt iddiaların gündeme getirilmesi sayesinde açık ve anlamlı bir hale gelebilirdi. *İlm-i ilâhî*nin ölçüt ve yönteminden bahsederken, bu ölçüt arayışının Fenârî'den önce nasıl bir süreçten geçtiğinin –nitekim Fenârî'den önce, başta İbnü'l-Arabî olmak üzere Kâşânî, Müeyyidüddîn b. Mahmûd Cendî (ö. 691/1292) ve Kayserî eserlerinde bu meseleye yer vermişlerdir– ve bu arayışın sebebinin izah edilmesi, buna bağlı olarak keşf ve ilham meselesi üzerinde bir nebze daha ayrıntılı bir biçimde durulması da, Fenârî'den aktarılan cümlelerin doğru anlaşılması bakımından önemlidir. Son olarak, bölümün temel kaidelerden bahsedilen kısmı için de benzer tespitlerde bulunmak mümkündür. Bu kaidelerin sadece bire bir aktarılması ve kaidelerle ilgili herhangi bir izah yoluna gidilmemesi, meselenin anlaşılmasını ve belli bir çerçeveye oturtulmasını zorlaştırmaktadır.

Yazar ikinci bölümde “Mutlak Varlık: Hakk”, “Hakk’ın Birliği; Zât, Sıfat ve Fiil İsimlerinin Hakk’a Nisbeti”, “Mümkün Varlıkların Zuhûru ve Varlık Mertebeleri” olmak üzere dört başlık açar. “Mutlak Varlık” başlığı altında, varlık kavramının aynı anda birden çok şeye yüklem olmasından dolayı İslâm düşünürleri tarafından çok tartışıldığını söyler ve Fenârî’nin, varlığı hangi anlamda Hakk’a yüklediği üzerinde duracağını belirtir (53). İskenderoğlu bu amaçla şârihin, Hakk’ın mutlak varlık olduğu şeklindeki düşüncelerini ve bu konudaki delillerini aktarır. Hakk’ın birliği bahsinde birliğin *hakiki* ve *sayısal* olmak üzere ikiye ayrılabilirliği; birliğin zati, vasfi ve fiilî olmak üzere üç mertebesinin bulunduğu; Hakk’ın hakiki birlik olduğu; zati birliği bakımından Hakk’ın bilinemeyeceği ve bu birliğin gereği olarak birden ancak birin çıkabileceği hususlarında Fenârî’nin görüşlerini zikretmiştir. Üçüncü başlıkta ilahî isimlerin Hakk’a nasıl nisbet edildiği; Hak ile âlem arasındaki irtibatın birliği zedelemeyen nasıl sağlandığı; âlemdeki çokluğun salt birlik olan Hakk’tan nasıl zuhur edebildiği konularını ele alır. Yine mevcutların zuhuru meselesinin, muhabbet kavramıyla ve *kenz-i mahfî* hakkındaki kudsî hadisle ilişkisi; Hakk’ın meşietinin niteliği; ilahî isimlerin hükümleri; isimlere bağlı taayyünlerin ilahî müşahedeye irtibatı; Hakk’ın zatını bilmenin imkânsızlığı gibi konular da bu başlığın konularındandır. Dördüncü ve son başlık ise bilinebilir ilk mertebe olan cem ve vücûd mertebesinin özellikleri; bu mertebenin *ümmü’l-kitâb / vücûd-ı âmm* ile ilişkisi; bu kavramlarla ilişkili olarak yeniden ele alınan *zuhurun* sebepleri, *muhabbet* kavramı ve *kenz-i mahfî* ile ilgili kudsî hadisi; kevnî hakikatlerin ve ilahî isimlerin itibarları; *nefes-i Rahmânî*; *küllî nikâh* mertebeleri, *amâ’* mertebesi, *kalem-i a’lâ*, *levh-i mahfûz*, *misâl âlemi*, *hebâ* mertebesi, *arş*, *kürsî*, felekler, dört unsur ve yedi semâ gibi konulardan müteşekkildir. Yazar, kitabının ikinci bölümünde de birinci bölümde takip ettiği usule uygun olarak Molla Fenârî’nin bahsi geçen konularla ilgili görüşlerini *Misbâhu’l-üns*’den tercüme etmek suretiyle okuyucuya aktarmıştır.

İskenderoğlu, kitabın sonuç bölümüne Fenârî’nin, ikinci klasik dönemin önemli bir düşünürü olduğunu hatırlatarak başlar. Ancak yazara göre; sistematik sunum açısından nazari tasavvuf, felsefe ve kelâma göre son derece zayıf olup gerek İbnü’l-Arabî gerekse Konevî ve Fenârî bu hususta kelâmcı ve felsefecilerin seviyesinin çok gerisinde kalmışlardır (123-24). Şüphesiz böyle bir eleştiri yaparken tasavvufun, kelâm ve felsefeden yöntem bakımından ayrıldığını ve bu farklılığın sûfîlerin eserlerinde zorunlu olarak ortaya çıkacağını unutmamak gerekir. Nitekim başta Konevî olmak üzere sûfîler bu hususta izahlarda bulunmuş, sistemsizlik gibi görünen bu durumun çeşitli sebeplerle başlı başına bir sistem olduğunu ifade etmişlerdir. Yazar sonuç bölümünün devamında Fenârî’nin kaleme aldığı bu şerhin, ana metne ne kadar katkıda bulunduğu tartışılabilirliğini söyler (124). Doğrusu şerhle ilgili böyle bir tereddüt varsa bir inceleme çalışması olarak yazılan bu kitapta

meselenin tahlil edilmesi beklenirdi. Ancak İskenderoğlu yine delil ve örnek ortaya koymaksızın, okuyucuların aklına cevaplanmamış bir soru bırakmış ve konuyu kapatmıştır. Ona göre Fenârî'nin şerhindeki açıklamalar çok uzun ve karmaşık olup, bazen metni iyice anlaşılmasız bir hâle getirmektedir. Bu hususları açıklamak için çokça alıntıda bulunması da şârihin zayıf yönlerinden sayılabilir (125). Yazar son olarak Fenârî'nin bahsi geçen görüşleri hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılabileceğini hatırlatır ve eserini tamamlar.

Çeşitli yönleriyle değerlendirildiği takdirde kitabın önemli zaaflarının olduğunu belirtmek kaçınılmazdır. Yukarıda örnekleri görüldüğü üzere çalışmanın içeriğindeki en önemli problemler, iddiaların herhangi bir temele dayandırılmaması, meselelerin belirli bir çerçeveye oturtulmaması ve ele alınan konuların tahlil edilmemesidir. Yine eserde göze çarpan en belirgin hususlardan biri, karşıt fikirleri beyan ederken kullandığı üslubun hissî ve rahatsız edici olmasıdır. Bu durumun, eserin akademik kimliğini zedelediği ve tesirini azalttığı söylenebilir. Çalışmanın giriş bölümündeki kopukluklar dışında, Fenârî'nin düşüncelerinin irtibatlı bir biçimde aktarıldığı görülmektedir. Ancak yazarın, hem kendisinin hem de şârihin fikirlerini bir bağlama oturtmamış olması, bahsi geçen konuların ele alınışındaki sebep ve ehemmiyetin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. İskenderoğlu, çalışmasına sadece bir tasvir gözüyle bakılması gerektiğini söyler (125-26). Fakat kitap, başlığından anlaşılacağı üzere bir inceleme çalışmasıdır. İnceleme çalışmalarında ise, ele alınan eserin müellifinin sadece ne söylediğinin aktarılması değil, neyi neden söylediğinin ve hangi bağlamda bu meseleleri ele aldığına da tahlil edilmesi beklenir. Diğer taraftan salt bir tasvir dahi bir çerçeveye oturtulmadığı takdirde temelsiz kalacaktır. Dolayısıyla kitabın gerek adı gerekse bölüm başlıkları son derece kapsamlı ve iddialı olmakla birlikte, içerik beklentiyi karşılamamaktadır. Bu sebeple çalışmanın büyük bir bölümünün, Fenârî'nin bazı görüşlerinin tercümesinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Tercüme ise akıcı bir tona sahip olmadığından kitabın alalecele yazıldığı hissini uyandırmaktadır. Eserde azımsanmayacak ölçüde düşük cümlelerin ve yer yer yazım hatalarının bulunduğu da belirtmek gerekir. Diğer taraftan konu ile ilgili bazı temel kaynakların, özellikle doğrudan Fenârî hakkında yazılmış tezlerin kullanılmaması kitabın bir başka zaafıdır. Üstelik bazı eser adları bibliyografyada bulunduğu halde, kitap içeriğindeki dipnotlarda yer almamakta, bu durum çalışmanın güvenilirliğini önemli ölçüde azaltmaktadır. Tüm bu eksikliklerine rağmen eser, dil problemi gibi sebeplerle aslı kaynaklara ulaşma imkânı bulamayan ve Molla Fenârî'nin sözü geçen konularla ilgili fikirlerini genel hatlarıyla görmek isteyen okuyucular için faydalı olacaktır.